

ЩАБЛІ РОЗВИТКУ ВІДЧУТТЯ ДІЙНОСТІ

Шандор Ференці

STAGES IN THE DEVELOPMENT OF THE SENSE OF REALITY

Sandor Ferenczi

Переклад – Єгор Буцикін

Фройд показав, що розвиток душевних форм діяльності індивіда полягає в тому, що відпочатково панівний принцип утіхи й властиві йому механізми витискання необхідно модифікувати через пристосування до дійсності, тобто тестування реальності, ґрунтоване на об'єктивному судженні. Тож «первинна» психічна стадія, що дається взнаки в душевній активності примітивних істот (тварин, дикунів, дітей) і примітивних душевних станах (сновидіннях, неврозах, фантазіях), переходить у другу стадію – нормальної людини, що мислить притямно.

На початку розвитку новонароджена дитина прагне досягти стану задоволення лише через настійливе бажання (уявлення), водночас просто не помічаючи незадовільної дійсності (витиснене), – бажане, але відсутнє задоволення репрезентується (*sich vergegenwärtigt*) як наявне. Так дитина за допомогою позитивних і негативних галюцинацій хоче покрити всі свої потреби, не докладаючи зусиль. «Лише відсутність очікуваного задоволення (розчарування) змушує відкинути спроби вдовольнитися завдяки галюцинаціям. Натомість психічний апарат має ухвалити рішення репрезентувати (*vorstellen*)¹ реальні умови зовнішнього світу й прагнути реальних змін. Так виникає новий принцип душевної діяльності: уявляти (*vorgestellt*) не лише щось приємне, а й реальне, навіть якщо воно неприємне»²

¹ У цьому та дальшому реченні Ференці використовує різні форми дієслова *vorstellen* (уявляти, представляти), на яке спирається засадниче психоаналітичне поняття *Vorstellung* (уявлення), тобто в цілому фрагменті йдеться про форму свідомого психічного представлення внутрішніх (*Triebe*, потягів) і зовнішніх сил (*Reize*, стимулів). – *Прим. пер.*

² Freud, «Formulierungen über die zwei Prinzipien des psychischen Geschehens». (*Jahrbuch für psychoanalytische und psychopathologische Forschungen*, III. Bd, S. 1.)

Важлива робота, де Фройд розкриває цей засадничий факт психогенезу, обмежена виразним розрізненням між стадіями втіхи й реальності. Попри те, що його цікавлять і перехідні стани, у яких обидва принципи душевної активності діють спільно (фантазія, мистецтво, статеве життя), він лишає без відповіді питання, чи відбувається розвиток вторинної форми душевної діяльності з первинної поступово, чи ступінчасто, а також, чи можна ці розвиткові шаблї розпізнати або ж виявити їхні деривати в душевному житті здорової чи хворої людини.

У більш ранній праці, де Фройд пропонує глибоке розуміння душевного життя невротиків примусу³, він звертає увагу й на один прикметний факт, спираючись на який можна навіть наважитися подолати провалля між стадіями душевного розвитку: втіхи й дійсності.

Невротики примусу, пише він, упродовж аналізу зізнаються, що просто безсилі підважити всемогутність власних думок, почуттів і бажань – добрих чи лихих. Байдуже, які вони просвічені чи як виразно цьому суперечить їхнє доктринальне знання чи опирається розум, у них однаково є дивне відчуття, що їхні бажання здійснюються у спосіб, який неможливо пояснити. В істинності цього може перекопатися будь-який аналітик і так часто, як забажає. Одразу стає очевидним, що добробут і невдачі, ба навіть життя і смерть інших людей, видаються компульсивному хворому такими, що залежать від певних, самих по собі нешкідливих мисленневих процесів. Тож пацієнт всякчас мусить думати про певні магічні формули чи виконувати певні дії, бо ж інакше з кимось (зазвичай з близьким

³ Freud, «Bemerkungen über einen Fall von Zwangsneurose». (*Jahrbuch für psychoanalytische und psychopathologische Forschungen*, I. Jahrg., S. 411.)

родичем) трапиться страшне нещастя. І навіть попри повторюваний протилежний досвід це насичене почуттями упереджене переконання не слабшає⁴.

Якщо ж лишити осторонь що аналіз виявляє, що ці нав'язливі думки й дії стають своєрідними заміниками логічно правильних імпульсивних бажань, які, утім, витискають, бо вони нестерпні⁵, і зосередитися суто на особливій формі прояву цих нав'язливих симптомів, маємо визнати, що це саме по собі проблема.

Психоаналітичний досвід ясно показує, що симптом почуття всемогутності – це проєкція уявлення про те, що ми мусимо рабські коритися певним непереборним потягам. Невроз примусу – це повернення душевного життя до того розвиткового щабля, який, крім усього іншого, характеризують ще й тим, що між бажанням і дією ще не домішується гальмівна, відкладальна, розважальна мисленева діяльність, натомість бажання саме собою й неминуче супроводжується порухом до здійснення: проти невтішного – захисним або ж, у разі втішного, – наближувальним⁶.

Аналіз показує, що внаслідок гальмування розвитку (фіксації) у невротика примусу, більш-менш віддалена від свідомості частина душевного життя залишається на тому щаблі розвитку, де бажання ототожнюється з дією. Оскільки ця витиснена частина душевного життя і є власне наслідком витискання (відвертання уваги), їй не до снаги зрозуміти відмінність між цими двома видами діяльності. Водночас вільне від витискань Я, що про цю відмінність дізналося з виховання й досвіду, може лише покепкувати з такого зрівняння. Звідси й випливає знана амбівалентність (Zwiespältigkeit) невротиків примусу: непояснюване співіснування просвічення й забобонів.

⁴ Я завершив написання цієї статті до того, як у мене виникла змога ознайомитися з працею Фрейда «Animismus, Magie und Allmacht der Gedanken» (Imago, II. Jahrg., 1. Heft), де ця тема розкрита з іншого погляду.

⁵ S. Freud, Sammlung kleiner Schriften zur Neurosenlehre. (I. Bd., 1. Aufl., S. 45 und 86.)

⁶ Добре відомо, що маленькі діти майже рефлекторно тягнуться до будь-якого блискучого чи в інший спосіб привабливого предмета. А ще вони спершу не здатні утримуватися від «неслухняної поведінки», яка дає їм змогу дістати втіхи, якщо виникає подразник, який її викликає. Маленький хлопчик, якому забороняють колупатися в носі, відповідає мамі: «Я сам не хочу, але моя рука хоче, і я не можу її зупинити».

Не зовсімудовольнившись поясненням почуття всемогутності як автосимволічного феномену⁷, я порушив питання: «Звідки в дитини ця зухвалість, що дає їй право зрівнювати бажання та дію? Звідки ця самозрозумілість, з якою вона тягнеться до всіх предметів – до лампи, що над нею звисає, чи місяця, що над нею сяє? Як виникає це впевнене сподівання за допомогою цього жесту дістати їх і втягнути у сферу своєї влади?»

Тоді я пригадав припущення Фрейда, що у фантазії невротика примусу про всемогутність є «залишки давнього дитячого марення величі», тож спробував дослідити його джерело й долю. Я також сподівався дізнатися щось нове про розвиток Я від «принципу втіхи» до «принципу дійсності» (Wirklichkeitsprinzip), оскільки мені видавалося ймовірним, що заміна дитячого марення величі, яку нав'язує нам досвід, на визнання могутності сил природи становить сутнісний зміст розвитку Я.

Організацію, здатну потурати лише принципу втіхи, але нехтувати реальністю зовнішнього світу, Фрейд пояснює як фікцію, що, утім, якщо взяти до уваги лише материнську турботу, майже реалізується в немовляти⁸. Я ж хотів би додати, що є ще й такий стан людського розвитку, у якому реалізується ідеал істоти, що потурає самим втіхам, і не тільки в уяві й наближені, а на ділі й цілковито.

Мені йдеться про життєвий період у материнській утробі. У цьому стані людина живе як паразит. Для живої істоти, що зароджується, «зовнішній світ» наявний лише у вельми обмеженому обсязі. Мати покриває всі її потреби: у захисті, теплі й відживлені. Насправді у неї навіть немає потреби турбуватися про те, щоб отримати кисень і поживні речовини, адже вони гарантовано потрапляють просто в її кровоносні судини через відповідне лаштування. Для порівняння, наприклад, кишковопорожнинний хробак має виконати чималу роботу, щоб «змінити зовнішній світ», якщо хоче вижити. Усі ж турботи про збереження

⁷ Це те, що він називає сріблом – символічно представлене самосприймання.

⁸ Jahrbuch für Psychoanal. III., 1. S., 2. Fußnote. Дивись також полеміку Фрейда та Бльойлера про це питання. (Bleuler, „Das autistische Denken“, Jahrbuch, IV. Band.)

плоду натомість покладені на матір і, отже, якщо в людини в материнській утробі таки є душевне життя, нехай навіть несвідоме (безглуздо думати, що душа починає діяти в момент народження), то, з огляду на таке існування, у неї обов'язково мусить виникнути враження фактичної всемогутності. Бо що таке всемогутність? Відчуття, що ви маєте все, що хочете, і вам нема чого більше бажати. Однак саме так міг би про себе сказати плід, адже він має все необхідне для задоволення потягів⁹, йому немає чого бажати; він позбавлений потреби (bedürfnislos).

«Дитяче марення величі», власної всемогутності, – це щонайменше не порожня омана (Wahn). Коли дитину й невротика примусу неможливо відмовити від того, що їхні бажання мають здійснитися, вони не вимагають від дійсності нічого неймовірного. Вони лише прагнуть повернути стан, який був колись, за «старих добрих часів», де вони були всемогутні (період безумовної всемогутності).

З тим самим правом, ба навіть з більшою правомірністю, з яким ми припускаємо ймовірність перенесення слідів пам'яті расової історії на індивіда, можна стверджувати, що сліди внутрішньоутробних психічних процесів не припиняють впливати на кшталтування (Gestaltung) психічного матеріалу, який продукується після народження. Про цю неперервність душевних процесів свідчить поведінка дитини відразу після народження¹⁰.

Новонароджена дитина не пристосовується до нової, виразно неприємної ситуації з усіма її потребами рівномірно. Після «родорозрішення»¹¹ вона притьмом починає дихати, щоб компенсувати нестачу кисню після перері-

зання пуповинних судин, бо наявність попередньо сформованого внутрішньоутробного дихального механізму відразу дає їй змогу активно контролювати стан нестачі кисню. Але якщо спостерігати за іншою поведінкою новонародженої дитини, складається враження, що їй геть не до вподоби грубе порушення стану вільного від бажань спокою, яким вона насолоджувалася в материнській утробі, і що насправді вона *прагне повернутися до попередньої ситуації*. Це бажання дитини інстинктивно розпізнають няньки, тож, щойно вона виявляє невтіху через вередування чи крик, роблять так, щоб її положення за можливості нагадувало ситуацію в утробі матері: обережно вкладають на тепле материне тіло чи загортають у м'які й теплі ковдри або обкладають подушками, – очевидно, щоб створити ілюзію теплозахисту, джерелом якого є мати; захищають очі дитини від світла, а вуха від звукових подразників – дають змогу продовжувати насолоджуватися станом внутрішньоутробної відсутності стимулів; або відтворюють тихі й ритмічно-монотонні подразники, яких дитина не позбавлена навіть *in utero* (рухи погойдування під час ходи, звуки материнського серцебиття, глухий шум, який надходить ззовні, але почасти потрапляє всередину материнського тіла), заколисуючи дитину й наспівуючи монотонно-ритмічні колискові.

Якщо спробувати не лише вчутися (einzufühlen) у психіку новонародженої дитини, як це роблять няньки, а й проникнути в її думання (hineinzudenken), мусимо собі сказати, що безпомічний крик і вередування видаються зовсім недоречною реакцією дитини на неприємне порушення попередньої ситуації задоволення після народження. Спираючись на міркування, які Фрейд наводить у загальних розділах «Тлумачення сновидінь»¹², можна припустити, що першим наслідком цього порушення спокою стає галюцинаторна реінвестиція (Wiederbesetzung) втраченої ситуації задоволення: безтурботного існування в теплом, спокійному материнському лоні. Першим бажанням дитини може бути саме повернутися до цієї ситуації. Дивно, що ця дитяча галюцинація – припускаючи нор-

⁹ Унаслідок порушення, як-от хвороби або травмування матері чи пуповини тощо, уже в материнській утробі людина може відчувати потребу, яка позбавляє її всемогутності й змушує намагатися «змінити зовнішній світ», тобто виконувати роботу. Одне з таких завдань, наприклад, – видихання навколплідних вод у разі небезпеки задушення.

¹⁰ Фрейд час від часу зазначав, що відчуття дитини під час народжування, ймовірно, спровокували перший афект страху нової живої істоти, який залишається прообразом для усіх подальших страхів і тривог (Angst und Ängstlichkeit).

¹¹ Тут Ференці використовує німецьке слово Entbindung, що має значення «пологи», яке можна перекласти й як «розв'язання», «розділення», в українській медичній мові також використовують поняття «родорозрішення», де «розрішення» має значення «відв'язування» чи «розв'язання». – Прим. пер.

¹² Freud, *Traumdeutung*. III. Aufl., S. 376.

мальний догляд за дитиною – фактично реалізується. З суб'єктивного погляду дитини попередня безумовна «всеомгутність» змінилася лише остільки, оскільки дитина може лише галюцинаторно інвестувати (уявлювати, vorzustellen) у бажані цілі, але не мати потреби змінювати щось у зовнішньому світі, щоб бажання справді здійснилося, після того, як справдиться ця єдина умова, щоб щось отримати. Оскільки дитина не знає про реальний ланцюг причин і дій, а також про існування й працю нянюк, вона мусить відчувати, що володіє певною магічною здатністю фактично реалізовувати всі свої бажання, просто уявляючи їх задоволення (*період магічно-галюцинаторної всеомгутності*).

Про те, що няньки правильно вгадали галюцинації дитини, свідчить ефект їхніх учинків. Щойно про дитину подбають, вона заспокоюється й «засинає». *Однак перший сон це не що інше, як успішне відтворення ситуації в материнській утробі, яка усіяко захищає від зовнішніх подразників*, імовірно, щоби процеси зростання й регенерації мали змогу зосередити всю енергію на собі, непорушувани зовнішньою роботою. Міркування, які я не можу навести в контексті цього викладу, переконали мене, що всякий подальший сон – це не що інше, як періодично повторювана регресія до стадії магічно-галюцинаторної всеомгутності, а за її допомоги й до абсолютної всеомгутності ситуації в утробі. За Фрейдом, кожній системі, яка живе за принципом втіхи, мусимо вимагати лаштувань (Einrichtungen), за допомогою яких вона може уникати подразників реальності¹³. Тепер я гадаю, що сон і сновидіння – це функції таких лаштувань, сказати б, залишки галюцинаторної всеомгутності маленької дитини в дорослих. Патологічний еквівалент цієї регресії – це галюцинаторне здійснення бажань під час психозів.

Оскільки бажання задовольнити потяги виникає періодично, а зовнішній світ не завжди зауважує момент, коли потяг про себе свідчить, невдовзі галюцинаторної репрезентації здійснення бажання виявляється недостатньо, щоб справді його здійснити. Тепер здійснення бажання пов'язане з новою умовою: дитина мусить пода-

вати певні *сигнали* – виконувати моторну роботу, хоч і неадекватну, – щоб змінити ситуацію і щоб за «ідентичністю уявлення» (Vorstellungsideutität) виникла «ідентичність сприйняття»¹⁴ (Wahrnehmungsideutität).

Уже під час галюцинаторної стадії характерною стає поява неузгоджених моторних розряджень за наявності невтішних афектів, як-от крик чи вередування. Тепер дитина використовує їх як магічні сигнали, у відповідь на які відразу настає сприйняття задоволення, – звісно, за зовнішньою допомогою, про яку дитина не має уявлення. Суб'єктивне відчуття дитини під час перебігу цих процесів можна порівняти з відчуттям справжнього чарівника, якому достатньо зробити певний жест, – і найскладніші події зовнішнього світу відбуватимуться за його волею¹⁵.

Ми помічаємо, як зі зростанням складності бажань всеомгутність людської істоти пов'язують з дедалі більшою кількістю «умов». Невдовзі прояву неприйняття стає недостатньо, щоб створити ситуацію задоволення. Бажання, які впродовж розвитку стають більш спеціалізованими, вимагають відповідних спеціалізованих сигналів. Це передовсім імітування вустами смоктальних рухів, коли немовля хоче, щоб його погодували грудьми, і характерні вираження за допомогою голосу й натискання на живіт, якщо є бажання очиститися від екскрементів. Поступово дитина навчається тягнутися

¹⁴ S. Freud, Traumdeutung. III. Aufl., S. 376.

¹⁵ Коли я намагаюся відшукати аналог цих розряджень у царині патології, мені завжди спадає на думку істинна епілепсія – найбільш проблематичний з-поміж великих неврозів. Попри те, що я цілком визнаю, що коли йдеться про епілепсію, доволі важко відокремити її фізіологічний і психологічний аспект, дозвольте мені зауважити, що епілептики, як відомо, надзвичайно «чутливі люди»: їхня покірність за найменшої нагоди породжує жажливі спалахи гніву, за якого на яву виходить і їхнє самолюбство. Цю рису їхнього характеру досі переважно тлумачили як вторинну дегенерацію, яка виникає внаслідок часто повторюваних нападів. Але варто також розглянути й іншу можливість: чи не потракувати епілептичні напади як регресію до інфантильного періоду здійснення бажань через неузгоджені рухи. Тоді епілептиків варто було б розглядати як істот, у яких накопичуються невтішні афекти, на які вони реагують параксизмами. Якби це пояснення виявилось корисним, ми мали б перемістити точку фіксації пізнішої епілепсії на цю стадію неузгодженого виявлення бажань (іраціональне тупотіння, стискування кулакків, скреготання зубами тощо). У здорових людей м'якішою формою цієї регресії були б спалахи гніву.

¹³ Freud, Jahrbuch für Psychoanalyse, III., S. 3.

рукою до предметів, які їй хочеться мати. Пізніше з цього розвивається формальна жестова мова: завдяки відповідній комбінації жестів дитина спроможна виражати цілком конкретні потреби, які доволі часто справді вдовольняють, тому в дитини, – якщо вона лише дотримуватиметься умов вираження бажань через відповідні жести, – може виникнути відчуття всемогутності: *період всемогутності, яку підтримують магичні жести*.

Цей період також має представника в царині патології. Той дивний стрибок зі світу думання в тілесність, який Фрейд називає істеричною конверсією¹⁶, стає зрозумілішим, якщо його розглядати як регресію до стадії жестової магії. Фактично психоаналіз показує, що істеричні напади представляють здійснення витиснених бажань пацієнта за допомогою жестів. У душевному житті нормальних людей є чимало забобонних та інших жестів, яким приписують особливу дію: жести прокльонів, благословення, складування рук під час молитви тощо. Вони виникають як залишок періоду розвитку відчуття реальності, під час якого людина почувалася достатньо могутньою, щоб за допомогою цих нешкідливих жестів дістати змогу порушувати – хоч і в неконтрольований спосіб – закономірності світових подій. Чаклуни, віщунки й магнетизери й досі дають підстави вірити в судження про могутність своїх жестів, а неаполітанці, наприклад, роблять символічний порух, щоб уберегтися від пристриту .

Зі збільшенням обсягу й складності потреб, звісно, зростає не лише кількість «умов», яким має коритися індивід, щоб вдовольнити свої потреби, а й кількість випадків, у яких його дедалі сміливіші бажання залишаються нездійсненими, навіть у разі дотримання суворих умов, які раніше були дієвими. Протягнуту руку часто доводиться відводити порожньою: бажаний предмет не з'являється за магичним жестом. Непереборна ворожа сила справді може протиставити цьому жесту насильство й змусити руку повернутися до попереднього положення. Якщо досі «всемогутня» істота мала змогу почуватися єдиною зі світом, який підкорюється їй та виконує команди, то тепер поволі в її переживаннях виникає болісний конфлікт. Вона ж-бо мусить нині відокремити від себе певні віроломні речі, які не коряться її волі, тобто зовнішній світ

від Я – суб'єктивні психічні змісти (почуття) від об'єктивованих (відчуття). Якимось я назвав першу з цих стадій *інтросекційною фазою* психічного, оскільки тут всі досвіди ще поглинає Я. Відповідно, пізніші фази – *проекційні*.¹⁷ Skorиставшись цією термінологією, можна розглядати й стадії всемогутності як інтросекційні шаблі, а стадію реальності – як проекційний шабель розвитку Я.

Утім, навіть об'єктивування зовнішнього світу спочатку не розриває усіх ниток між Я та Не-Я. Попри те, що дитина навчається вдовольнятися тим, що вона може контролювати лише частину світу – власне «Я», а решта, зовнішній світ, часто чинить спротив її бажанням, вона однаково досі контролює якості, пов'язані із зовнішнім світом, які вона може пізнати як Я-якості (Ich-Qualitäten). Усе свідчить, що дитина тут переживає *анімістичний період* сприйняття реальності, під час якого кожна річ видається їй одушевленою і в кожній речі дитина прагне віднайти власні органи та їхні активності¹⁸ (Tätigkeiten).

Якимось проти психоаналізу глузливо зауважили, мовляв, згідно з цим ученням «несвідоме» бачить пеніс у кожному опуклому предметі, а у будь-якій увігнутості – вагіну чи анус. Я гадаю, що це твердження добре характеризує факти. Психіка дитини (а також несвідома тенденція в дорослих, яка впливає з періоду дитинства) спершу виключно стурбована власним тілом, а пізніше – переважно задоволенням своїх потягів, утішними задоволеннями (Lustbefriedigungen), які виникають від ссання, їжі, доторків до ерогенних зон частин тіла та екскреторної функції. Чому ж тоді нас має дивувати, що її увагу насамперед привертають речі та події зовнішнього світу, які на ґрунті хоч і віддаленої схожості нагадують їй про любі переживання?

Усе це сприяє утворенню найінтимніших і тривалих зв'язків між тілом людини та об'єктивним світом, які ми називаємо *символічними*. З одного боку, на цій стадії дитина не бачить у світі нічого, крім образів власної тілесності, а з другого – вчиться засобами власного тіла представляти (darzustellen) багатоманіття зовнішнього світу. Ця здатність до символічного зображення (Darstellung¹⁹) стає

¹⁷ Ferenczi, Introjektion und Übertragung, Jahrbuch für Psychoanalyse. I Bd. Deuticke, Wien.

¹⁸ Про анімізм дивись також дослідження Dr. Hanns Sachs. Über Naturgefühl. Imago, Jahrg. I.

¹⁹ Ференці використовує німецьке слово darstellen і похід-

¹⁶ Дивись роботи Фрейда в Studien über Hysterie. Deuticke, Wien. 1895

важливим доповненням до жестової мови. Вона дає дитині змогу не лише сигналізувати про ті бажання, які безпосередньо вражають її тілесність, а й виражати бажання, що стосуються зміни світу, який тепер визнають зовнішнім. Якщо про дитину ніжно дбають, то навіть на цій стадії існування їй не треба відмовлятися від ілюзії власної всемогутності. Їй і досі достатньо лише символічно зобразити предмет, і річ, яку вона вважає одушевленою, часто справді «іде» до її рук. Саме таке враження під час вдоволення бажань мусить мати дитина, що думає анімістично. Утім, невпевненість у настанні задоволення поступово схиляє дитину до підозри про існування вищих «божественних» сил (матері або годувальниці), прихильністю яких вона має заволодіти, щоб за магічними жестами наставало задоволення. До речі, й таке задоволення дістати легко, особливо за сприятливого докільля.

У цьому разі особливого значення, яке перевищує всі інші зображувальні засоби (Darstellungsmittel), набуває один з тілесних «засобів», які дитина використовує в зображенні (Darstellung) бажань і жаданих предметів, – мова. Це насамперед імітування (Nachahmung), тобто голосове зображення звуків або шумів, які продукують самі речі чи утворюють за їхньої допомоги. Витонченість органів мовлення дає змогу відтворити куди ширше предметне розмаїття й багатоманіття процесів зовнішнього світу, ще й зробити це в значно легший спосіб, ніж жестовою мовою. Так жестову символіку замінює символіка мови: певні звукові ряди утворюють міцний асоціативний зв'язок з визначеними речами й процесами, тож їх поступово починають

ідентифікувати з цими речами й процесами. Тут ми маємо справу зі значним поступом: людина позбавляється громіздких образних уявлень (bildlichen Vorstellung) і куди більш громіздких зображень (Darstellung). Уявлення й зображення (Vor- und Darstellung) ряду мовленнєвих звуків, які називають словами, дають змогу формулювати й виражати бажання більш спеціалізовано та економно. Водночас мовленнєва символіка уможливорює свідоме думання через утворення асоціативного зв'язку з несвідомими процесами, надаючи їм відчутних якостей²⁰.

Відтоді свідоме мислення за допомогою мовленнєвих знаків стає найвищим досягненням психічного апарату, адже дає змогу пристосуватися до реальності через затримку рефлекторно-моторного розрядження й розривання невтохи (Unlustentbindung). Утім, дитині навіть на цій стадії розвитку вдається зберегти відчуття всемогутності. Мисленнєво сформовані бажання дитини такі нечисленні й порівняно прості, що уважне до дитини оточення, яке переймається її добробутом, може легко вгадати більшість цих думок. Дорослим особливо спрощують цей вид читання думок мімічні вирази обличчя, які супроводжують дитяче думання. І якщо дитина прямо висловлює бажання у словах, послужливе оточення поспішає негайно їх здійснити. Однак самій дитині здається, що вона має магічні здібності, а, отже, перебуває в періоді магічного мислення й магічних слів²¹.

Усемогутність їхнього мислення й словесних формул не підважити, бо Фройд показав нам, що вони ставлять думання на місце дії. У забобонах, чаклунстві й релігійних культах величезну роль відіграє віра в невідпорну могутність певних замовлянь, прокльонів чи магічних формул, про які досить лише подумати чи висловити вголос, щоб вони почали діяти²².

Цьому майже невиліковному людському маренню величі вочевидь суперечать лише невротики, у яких за квапливим пошуком успіху приховане добре відоме й самим пацієнтам почуття меншовартості (Адлер).

не від нього Darstellung, щоб позначити процеси представлення через зображення внутрішніх і зовнішніх сил у свідомості індивіда, тому німецьке слово Vorstellung у цьому тексті перекладене, покликаючись на усталений варіант, як «уявлення», а Darstellung як «зображення» і подеколи «представлення» у тому разі, якщо використано дієслово darstellen. Українському читачеві може бути непросто зрозуміти думку Ференці тому, що він грає з префіксами слів Vorstellung і Darstellung, щоб розмежувати вербальні уявлення (Vorstellung) і тілесні представлення/зображення (Darstellung), як-от у цьому фрагменті: «Їй [дитині] і досі достатньо зобразити (darzustellen) предмет», тобто йдеться водночас і про репрезентацію впливу зовнішнього об'єктивного світу (представлення), і про зображення бажаного стану об'єктивного світу. В англійських перекладах цієї статті Ференці використовують англійське слово representation – такий варіант перекладу унеможливорює розрізнення Vorstellung і Darstellung, – розрізнення, неабияк важливе для розуміння тексту Ференці. – Прим. пер.

²⁰ S. Freud, Traumdeutung. III. Aufl., S. 401 та Jahrb. f. Psychoanalyse. III. Bd., S. 1.

²¹ Психологічне пояснення «магії», звісно, не скасовує можливості, що ця віра містить і передчуття фізичних фактів (телепатії тощо).

²² Ця «всемогутність» («моторна сила») значною мірою притаманна й лайливим словам. S. Ferenczi: Über obszöne Worte. (Zentbl. f. Psychoanalyse, I. Jahrg.)

У кожному такому випадку поглиблений аналіз показує, що почуття меншовартості – це в жодному разі не прикінцеве пояснення неврозу: воно постає як реакція на перебільшене почуття всемогутності, на якому такі хворі зафіксувалися в ранньому дитинстві, через що стали нездатними пристосуватися до ймовірної невдачі. Явне прагнення величі в таких людей – це лише «повернення витисненого», безнадійна спроба повернути собі всемогутність, якою вони насолоджувалися, без зусиль міняючи зовнішній світ.

Тут можна лише ще раз повторити: усі діти живуть у щасливому маренні власної всемогутності, яку колись і справді мали, нехай лише в утробі матері. Чи зможуть вони зберегти почуття всемогутності в подальшому житті й стати *оптимістами*, чи поповнять лави *песимістів*, які ніколи не змиряються з невдачею свого несвідомого ірраціонального бажання, ображатимуться з найменшого приводу й почуватимуться покинутими пасинками долі, бо не можуть бути її *єдиними чи улюбленими* дітьми, залежить суто від їхнього «Даймона» чи «Тихе».

Фройд гадає, що завершення панування принципу втіхи настає лише після повного психічного відокремлення від батьків. Цей той часовий момент, украй мінливий в окремих випадках, коли почуття всемогутності поступається місцем повному визнанню чи владі обставин. Найвищої точки відчуття реальності сягає в науці, водночас ілюзія всемогутності – найзначнішого спаду: колишня всемогутність розчиняється в самих «обставинах» (кондиціоналізмі, детермінізмі). Утім, саме в ученні про свободу волі ми досі натрапляємо на оптимістичну філософську догму, яка стало сприяє втіленню фантазії про всемогутність.

Визнання зумовленості наших бажань і думання означає максимум нормальної проєкції, тобто об'єктивування. А втім, є психічний хворобливий стан – параноя, якому, крім усього іншого, характерне проєктування власних бажань і думання на зовнішній світ²³. Місцем фіксації цього психозу треба вважати момент остаточної відмови від всемогутності, а отже, фазу проєкції відчуття реальності.

У попередніх міркуваннях шаблі розвитку відчуття реальності представлені лише з погляду

егоїстичних, так званих Я-потягів, які слугують самозбереженню. Фройд показав, що реальність тісніше пов'язана з Я, як цей зв'язок порівняти з сексуальністю, – з одного боку, тому, що остання не так виразно залежить від зовнішнього світу (тривалий час її можна задовольняти автоеротично), а з другого – оскільки вона пригнічена впродовж латентного періоду й узагалі не контактує з реальністю. Тож сексуальність протягом усього життя залишається підпорядкованою принципу втіхи, водночас Я, очевидно, відразу переживає гріке розчарування після будь-якого ігнорування своїх потреб з боку реальності²⁴. Якщо ж тепер розглянути *почуття всемогутності в сексуальному розвитку*, що воно характеризує стадію втіхи, мусимо визнати, що тут «період безумовної всемогутності» триває аж доти, поки не відкидають автоеротичні види задоволення – коли Я уже давно пристосувалося до дедалі складніших умов реальності й, подолавши стадії магічних жестів і слів, майже засвоїло знання про всемогутність природних сил. Отже, автоеротизм і нарцисизм – це також *еротичні стадії всемогутності*. Оскільки *нарцисизм ніколи не завершується*, а натомість завжди залишається поряд з об'єктною еротикою, можна сказати, що оскільки людина обмежується любов'ю до самої себе, то *в справах любові ілюзію всемогутності можна підтримувати впродовж усього життя*. Те, що шлях до нарцисизму – це водночас завжди зручний шлях до регресії після кожного розчарування в об'єкті, надто відомо, щоби це доводити. Автоеротичні-нарцисичні регресії патологічної сили, імовірно, лежать в оперті симптомів параренії (Dementia praecox) та істерії, водночас точки фіксації неврозу примусу й параної, очевидно, перебувають на лінії розвитку «еротичної реальності» – примушування шукати об'єкт.

Утім, ці зв'язки ще не досліджені з усіма неврозами, тож щодо *вибору неврозів* мусимо вдовольнитися загальним Фройдовим формулюванням, за якого рішення про пізніший вигляд хвороби залежить від того, «на якій фазі розвитку Я і лібідо відбулося гальмування розвитку».

До цього твердження можна принаймні наважитися додати ще одне. Ми підозрюємо, що змістове бажання неврозу, тобто види й цілі еротики, які симптоми зображують як здійсненні, залежить від фази розвитку лібідо в точці фіксації, водночас механізм неврозу, імовірно, визначають з огляду на стадію роз-

²³ Дивись S. Freud: Die Abwehr-Neuropsychosen. (Kl. Schriften zur Neurosenlehre. S. 45.), Psychoanalytische Bemerkungen über einen autobiographisch beschriebenen Fall von Paranoia u. Ferenczi: Über die Bolle der Homosexualität in der Pathogenese d. Paranoia. (Beide im Jahrb. für Psychoanalyse, III. Bd.)

²⁴ Freud. Jahrb. f. Psychoan., III. Bd., S. 5.

витку Я, на якій індивід перебував у момент зумовлювального гальмування. Цілком можливо помислити, що під час регресії лібідо до попередніх щаблів розвитку в механізмах утворення симптомів відроджується панівний на момент фіксації щабель відчуття реальності. Оскільки цей більш ранній вид «тестування реальності» незрозумілий актуальному Я невротика, його без утруднень можна поставити на службу до витискання й використати в зображенні цензурованих комплексів почуттів і думок. Істерія і невроз примусу, з цього погляду, з одного боку, були б регресією лібідо до більш раннього розвиткового щабля (автоеротизму, едипізму), а з другого – механізмам їхнього утворення характерний рецидив відчуття реальності до щабля магічних жестів (конверсії) чи магічного мислення (всемогутності мислення). Повторюю: потребуємо тривалої копіткої праці, перш ніж точки фіксації всіх неврозів вдасться визначити з певністю. Тут я хотів би лише вказати на одне, на мою думку правдоподібне, можливе рішення.

Наші міркування про *філогенез* відчуття реальності наразі можна навести лише як наукове припущення. Імовірно, можна вказати окремі стадії розвитку Я і типи їхньої невротичної регресії як паралельні етапам філогенетичної історії людства, так само як це, наприклад, зробив Фройд, виявивши ознаки неврозу примусу в душевному житті дикунів²⁵.

Загалом, розвиток відчуття реальності – це низка витискань (*Verdrängungsschüben*), до яких людей змушують не спонтанні «розвиткові зусилля», а потреба й невдача, які зумовлює пристосування. Перше значне витискання стає необхідним уже під час процесу народження, яке очевидно відбувається без активної допомоги й без «наміру» дитини. Плід ліпше б залишався непорушним в утробі матері, але його жорстоко виводять у світ, і він мусить забути (витиснути) дотепер плекані форми задоволення й пристосуватися до нових. Ця жорстка гра повторюється на кожній новій стадії розвитку²⁶.

Імовірно, можна наважитися припустити,

²⁵ Freud. Über einige Übereinstimmungen im Seelenleben der Wilden und der Neurotiker. „Imago“, „Zeitschrift für Anwendung der Psychoanalyse auf die Geisteswissenschaften“. I. Jahrg. 1912.

²⁶ Якщо послідовно розгортати цю думку, мусимо примирися з ідеєю панування прагнення збереження в органічному житті, яке тісно пов'язане з регресійною тенденцією. Водночас тенденція до подальшого розвитку, пристосування тощо оживає лише у відповідь на зовнішні стимули.

що саме геологічні зміни на поверхні Землі та їхні катастрофічні для філогенетичного розвитку людини наслідки змусили витискати наймиліші людині звички й форми її «розвитку». Такі катастрофи цілком могли бути точками витискання в історії розвитку роду, а тимчасові локалізації та інтенсивність цих катастроф могли визначити расовий характер і расові неврози. На думку професора Фрейда, расовий характер – це відображення расової історії. Утім, наважившись сягнути меж того, що можна знати з певністю, ми не маємо підстав ухилитися від останньої аналогії та не пов'язати значний крок в індивідуальному витисканні, латентний період, до останньої й найбільшої катастрофи, свідками якої стали наші примітивні предки (тоді, звісно, коли на Землі вже були люди), тобто зі стражданнями льодовикового періоду, які ми досі старанно відтворюємо в індивідуальному житті²⁷.

Зацікавлене й непогамовне бажання знати все, що звабило мене в останніх висловлюваннях сягнути казкової далечини минулого й дало змогу за допомогою аналогій переступити досі непізнаване, повертає до початкової точки моїх міркувань: теми розквіту й занепаду почуття всемогутності. Я уже говорив, що наука мусить відмовитися від цієї ілюзії чи принаймні завжди знати, коли вона виходить у царину гіпотез і фантазій.

У казках, навпаки, фантазії про всемогутність були і є панівними²⁸. Саме тоді, коли нам доводиться найбільш виразно коритися силам природи, на допомогу приходять казки з їхнім типовими мотивами. Казкові герої сильні й непереможні, бо в реальності ми слабкі. Наша діяльність і знання обмежені й загальмовані часом і простором: тому казки віщують нам вічне життя, у них ми перебуваємо в сотні місць водночас, віщуємо майбутнє й знаємо минуле. Важкість, твердість, непроникність матерії всякчас

²⁷ Скидається, що думка, мовляв, лише зовнішній примус і спонтанний порив спричиняє відмову від звичних механізмів (розвиток), суперечить випадкам, у яких розвиток випереджує реальні потреби. Приклад цього – внутрішньоутробний розвиток респіраторного механізму. Утім, це відбувається лише в онтогенезі й розглядати це можна як рекапітуляцію неминучого процесу розвитку у філогенетичній історії. Практичні ігри (*Übungsspiele*) тварин (*Groos*) – це, очевидно, не попередній щабель майбутньої расової функції, а повторення філогенетично набутих навичок. Отже, вони дають змогу вдатися до чисто історично-причинного пояснення й не нав'язують остаточного способу розгляду.

²⁸ Riklin. *Wunacherfüllung und Symbolik im Märchen. Schriften zur angewandten Seelenkunde, Heft 2.* Verlag von Deuticke, Wien.

стоїть на нашому шляху, тому в казках маємо крила, наші очі бачать крізь стіни, а чарівна паличка відкриває будь-які двері. Дійсність – це важка боротьба за існування, тому в казках достатнього самих чарівних слів: «убери стіл!». Людина живе в постійному страху перед імовірним нападом небезпечних тварин і лютих ворогів, а у казках шапка-невидимка дає можливість будь-яких перетворень і перешкоджає нашому

викриванню. У реальності важко вибороти любов, яка б здійснювала всі наші бажання, у казках герой невідпорний або зачаровує одним магічним жестом.

Казка – це оповідка, у якій дорослі розповідають дітям про власні нездійсненні й витиснені бажання й так зрештою доводять ситуацію всемогутності до завершеного художнього зображення.

Анотація. У цьому числі Українського психоаналітичного журналу оприлюднюємо переклад українською мовою програмової статті Шандора Ференці “Щаблі розвитку відчуття дійсності” (Entwicklungsstufen des Wirklichkeitssinnes). У статті розглядають стадії модифікування первинних процесів, а відтак форми їх перетворення на вторинні процеси, як це дається взнаки у психічній царині. Інакше кажучи, Ференці йдеться про щаблі модифікування принципу втіхи та становлення принципу реальності чи, як він це називає, розвиток відчуття дійсності. Водночас він пропонує розглядати невротичні розлади як наслідок регресії до щаблів розвитку відчуття дійсності (точки фіксації). Простежуючи стадії становлення принципу реальності, Ференці зауважує дві форми представлення потягів та подразнень в психічній царині: уявлення (Vorstellung) та зображення (Darstellung). Спираючись на це розрізнення, Ференці пропонує психоаналітичне пояснення мови та мовлення як розвантажених в уявленнях тілесних зображень майбутнього (бажаного) стану речей – в такий спосіб обгрунтовуючи природу мови як жестову. Це, своєю чергою, наближує точку погляду Ференці щодо сутності мовних явищ із значно пізнішими феноменологічними концепціями мови Моріса Мерло-Понті та Мартина Гайдегера. У Ференці та у пізніших феноменологічній філософії, мову розглядають як жест, що показує бажаний стан речей як найвний. Утім, крім усього іншого, Ференці також пропонує пояснення генези мовної функції, що припускає стадії ототожнення уявлення та вдоволення (фаза магічної всемогутності), а також становлення провалля між уявленням і вдоволенням (фрустрація через розчарування), – провалля, що з нього постає сама необхідність мови як зображувальної активності психофізичного індивіда. Цей переклад продовжує низку попередніх перекладів класичних психоаналітичних текстів і є цікавим як для істориків і практиків психоаналізу, а також дослідників, що намагаються поєднати психоаналітичну та феноменологічну настанови.

Ключові слова: психоаналіз, принцип реальності, відчуття реальності, відчуття дійсності, Ференці.

Abstract. On this issue of the Ukrainian Psychoanalytic Journal, we are publishing a translation into Ukrainian of Sándor Ferenczi’s programmatic article “Stages of the Development of Reality Sensation” (Entwicklungsstufen des Wirklichkeitssinnes). The article discusses the stages of modifying primary processes and thus transforming them into secondary processes, as they take place in the realm of the psyche. In other words, Ferenczi discusses the stages of modifying the pleasure principle and the establishment of the reality principle, or as he calls it, the development of actuality sensation. At the same time, he suggests considering neurotic disorders as a result of regression to stages of the development of actuality sensation (fixation points). Tracing the stages of the establishment of the reality principle, Ferenczi notes two forms of presenting drives and stimuli in the psyche: representation (Vorstellung) and image (Darstellung). Based on this distinction, Ferenczi offers a psychoanalytic explanation of language and speech as burdenless bodily images of the future (desired) state of things – thus justifying the nature of language as gestural. This, in turn, aligns Ferenczi’s perspective on the essence of linguistic phenomena with much later phenomenological concepts of language by Maurice Merleau-Ponty and Martin Heidegger. In Ferenczi and in later

phenomenological philosophy, language is viewed as a gesture that shows the desired state of affairs. However, among other things, Ferenczi also offers an explanation of the genesis of the linguistic function, which assumes stages of identifying representation and satisfaction (the phase of magical omnipotence), as well as the formation of a gap between representation and satisfaction (frustration due to disappointment) – a gap from which arises the necessity of language as the representational activity of the psychophysical individual. This translation continues a series of previous translations of classical psychoanalytic texts and is interesting for historians and practitioners of psychoanalysis, as well as researchers attempting to combine psychoanalytic and phenomenological approaches.

Key words: psychoanalysis, reality principle, reality sensation, actuality sensation, Ferenczi.